

BADIIY MATNDA PEDAGOGIK TERMINLARNING MILLIY XUSUSIYATLARNI IFODALASHDAGI AHAMIYATI

Husanxo‘jayev Obidxon Mamutovich,

Namangan davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi kafedراسi katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

obidxon89@gmail.com

ANNOTATSIYA

Har qanday xalqning lug‘at boyligi tarkibida turli kasbga oid terminlar sistemasi mavjud bo‘lib, ular o‘ziga xos uzoq tarixiy ma‘no taraqqiyotiga ega bo‘ladi. O‘zbek terminologik sistemasida ham bir necha asrlardan buyon tilimiz lug‘at boyligida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan pedagogik terminlarning hozirga qadar ham tilshunoslik, shuningdek, pedagogika, psixologiya fanlari doirasida ham o‘rganilayotgani doimo masalaning dolzarb bo‘lgan tadqiqotlar sirasiga kirishidan dalolat beradi. Pedagogik terminlar milliy adabiyotimizdagi badiiy asarlar matnida ham o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada badiiy matnga lingvopedagogik, kulturologik jihatdan yondashuvga alohida e‘tibor qaratilgan. Badiiy matnda milliy ma‘naviyat, madaniyat, ta‘lim va tarbiya, milliy ruhning ifodalanishi personajlar nutqini tahlil qilish orqali yoritilgan. Badiiy matnda o‘zbek millatining lingvopedagogik va psixolingvistik qarashlari tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: *Lingvopedagogika, lingvopedagogik kulturologiya, lingvokulturologik pedagogika, lingvokulturologiya, nutq madaniyati, til madaniyati, muloqot madaniyati.*

ABSTRACT

The vocabulary of any nation includes a system of terms related to various professions, which have their own long historical development of meaning. In the Uzbek terminological system, pedagogical terms, which have had a special place in the vocabulary of our language for several centuries, are still being studied within the framework of linguistics, pedagogy, and psychology. indicates that it is included in the research. Pedagogical terms serve to reflect unique national-cultural features in the text of artistic works in our national literature. In this article, special attention is paid to the linguistic-pedagogical and cultural approach to the artistic text. In the literary text, national spirituality, culture, education and upbringing, the expression of the national spirit are illuminated by analyzing the speech of the characters. Linguistic-pedagogical and psycholinguistic views of the Uzbek nation are analyzed in the literary text.

Key words: *linguo-pedagogy, linguo-pedagogical culturology, linguo-cultural pedagogy, linguo-culturology, speech culture, language culture, communication culture.*

KIRISH

O‘zbek milliy pedagogik terminologik sistemasining yuzaga kelishi va amaliy jihatdan qo‘llanilib kelishi o‘tmishimizning uzoq asrlariga borib taqaladi. O‘zbek milliy pedagogik terminologiyasi ham turkiy pedagogik terminologik sistemaning uzviy qismi bo‘lib, ta‘lim va tarbiyadagi o‘zaro mushtarakligi bilan izohlanadi. Turkiy tillar uchun umumiy iste‘molda bo‘lgan pedagogik terminlar ulug‘ bobolarimizning asarlarida, shuningdek, islom dini va tarixiga bag‘ishlangan asarlarda o‘z ifodasini topgan. Shu bilan birga, arab va fors tillaridan kirib kelgan ilm va ma‘rifat, ta‘lim va tarbiya, ma‘naviyatga oid terminlar ham milliy pedagogikamiz lug‘at boyligidan mustahkam o‘rin egallagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Til tafakkur ifodachisi bo‘lish bilan birga ma‘naviy unsurlar orqali milliy xarakterni ochib beruvchi va ijtimoiy munosabatlarni ro‘yobga chiqaruvchisidir. Gap shundaki, har qanday milliy xarakter o‘ziga xos bo‘lgan ma‘naviyatdan tashkil topadi va falsafiy, psixologik xususiyatlarni o‘zida umumlashtirgan holda lingvokulturologik jarayonlarda voqelanadi. Demak, milliy xarakter milliy madaniyat, ma‘naviyat o‘zaro mushtarak holda lingvopedagogik kulturologiyada aks etadi. Til – ana shunday murakkab, xalqning dunyoni ko‘rish, idrok qilish tarzi, ruhi, madaniyatini ifoda etadigan hodisa. Uni faqat aloqa vositasi sifatida tushunish jo‘n tasavvurdir.

Tilshunos S.G.Ter-Minasovanning fikriga ko‘ra, til milliy xarakterning turli sirli qirralarini ochib berish xususiyatiga egaligi bilan muhim ahamiyatga ega. U nafaqat milliy xarakterning paydo bo‘lishi va mavjudligini tasdiqlovchi, shuningdek, uning eng kichik ko‘zga tashlanmaydigan jihatlarini ochib beruvchilik xususiyatini o‘zida mujassam etadi. Shuningdek, parallel ravishda turli tillardagi milliy xarakterning farqovchi qonuniyat asoslarini ochib beradi yoki guvohlik beradi.

I.A.Sternin, M.A.Sternina milliy xarakterga to‘xtalib shunday yozadilar: ”Milliy xarakter xalqning odob va axloqini ifodalovchi psixologik stereotip sifatida gavdalanadi”.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada pedagogik terminlar lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan tahlil etiladi. Bu borada jahon va o‘zbek tilshunosligida amalga oshirilgan ilmiy

tadqiqotlarga metodologik asos sifatida tayaniladi. Pedagogik terminlar xalq tarixining, ma'naviyatining ajralmas qismi ekanligiga alohida urg'u beriladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Bunday so'z-terminlarni paydo bo'lishi, boyib borishi, muomalada bo'lishi hamda ma'lum miqdorda hozirgi kungacha yetib kelishida qadimiy yozma manbalarning ahamiyati g'oyat beqiyos. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Yusuf xos Hojibning "Qutadg'u bilig", A.Yassaviyning "Devoni hikmat", Boburning "Boburnoma", Alisher Navoiyning ulkan merosi, xususan, "Muhokamatul lug'atayn", "Munshaot", "Vaqfiya", "Xazoyinul maoniy", "Xamsa" asarlari, sharq pedagogikasining qomusi bo'lmish Kaykovusning "Qobusnoma" asari, Jaloliddin Rumiyning qator asarlari ana shunday nodir manbalardandir. O'z navbatida aytish mumkinki, islom ta'lim va tarbiyasiga oid tarixiy va badiiy pandnoma asarlaridagi pedagogik atamalar xalqimiz shuuriga singib, ma'naviy boyligiga aylangan, lug'at boyligimizning husni sanaladi. Aytish mumkinki, islom dini ilm va ma'rifatni, ta'lim va tarbiyani oliy darajada qadrlagan. Bu o'rinda zahmatkash adabiyotshunos olim va pegagog Subutoy Dolimovning Kaykovusning "Qobusnoma" asariga bergan tavsifidan xulosa chiqarish mumkin. U shunday yozadi: "Qobusnoma" asarining fazilatlari cheksiz: unda ham jismoniy, ham aqliy tarbiyaning hamma qirralari o'ta zukkolik bilan tahlil qilinadi. Sharq mutafakkirlaring pedagogikaga oid asarlarini o'rganar ekanmiz, ularda har bir ta'lim-tarbiyaviy masala bilan uzviy ravishda bog'langan hikoyatlarga duch kelamiz. "Qobusnoma" ham o'nlab hikoyatlar asarining ham g'oyaviy, ham badiiy yuksakligini ta'minlagan".

Til o'zining noyob fazilatga egaligi bilan inson bilan jamiyatning bog'lovchi, ko'p vazifa bajaruvchiligi bilan muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Uning muhim vazifalari kommunikativlik, tafakkur, kognitivlik, inson bilimini ifodalash (kumulyativ, yoki yana ma'naviyat xazinasi)dir. Demak, shaxsning ona tilida tafakkuri rivojlanadi, olamni taniydi. Albatta, til olamni anglash jarayonida milliy madaniyati, ma'naviyati, milliy ruhini ifoda etuvchisi hisoblanadi. O'z navbatida lingvopedagogik madaniyat ham til orqali voqelanadi. Demak, har qanday milliy mentalitetga xos bo'lgan lingvopedagogik madaniyat o'sha til sohibi tomonidan amalga oshiriladi.

Shoh va shoir, tilshunos Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining murarakkab foaliyati davomida mohir pedagogog sifatida farzandlarining ta'lim va tarbiyasiga alohida e'tibor qaratadi. U Humoyunning yozgan maktubini tahrir qilar ekan, unga mohir ustoz singari muomala madaniyati bilan fikr aytadi. Uning fikrlarida ustozning shogirdga bo'lgan muhabbati bilan otalik muhabbati uyg'unlashib ketadi. U shunday yozadi: "Xatingni xud tashvish bilan o'qusa bo'ladur, vale asru mug'laqdur (juda

chalkashdir). Nasri muammo hech kishi ko‘rgan emas. Imlong yomon emas, agarchi xili rost emas. Itifotni to bila bitibsen, qulunjni yo bila bitibsen. Xatingni xud har tavr qilib o‘qusa bo‘ladur, vale bu mug‘laq alfozingdin (chilkash so‘zlar) maqsad tamom mahum bo‘lmaydur(tushunmaydi). G‘olibo xat bitarda kohilliging (bo‘shliging) ham ushbu jihattindir. Takalluf (hashamat, bezak) qilay deysan, ul jihatdin mug‘laq bo‘ladur, mundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz(til) bila biti, ham senga tashvish ozroq bo‘lur va ham o‘qig‘uvchig‘a’(BN-65).

Ushbu keltirilgan matnda Z.M.Bobur ulkan til bilimdoni, mohir pedagog, yuksak ma‘naviyatli salohiyat egasi sifatida gavdalanadi. Chunki Humoyunning maktubini til qoidalari asosida to‘g‘ri tahlil etishi, ota va murabiy-pedagog bo‘lib farzandi yozuviga oid atamalarning qo‘llash uslublaridagi imloviy xato va yutuqlarini odob me‘yori doirasida o‘ta ma‘daniyatli tarzda ifodalab berishini milliy lingvopedagogik kulturologiyaning namunasi deb atash mumkin. U o‘g‘lining har bir yozgan harfi va imlosi, shuningdek, bitilgan so‘zning ma‘nolariga ham e‘tibor qaratishi tilshunos-pedagog sifatida katta tajribaga ega shaxsligini angatadi. Shuningdek, u ma‘naviyatli shaxs – pedagog sifatida xatni o‘quvchilarga og‘irlik qilmaydigan sodda tilda ravon yozishni uqtiradi.

Nutq so‘zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning muayyan ko‘rinishi ifodasi bo‘lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafosat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq insonning odob-axloqi, ma‘naviyatini aks ettiruvchi oyna hisoblanadi.

Ko‘rinadiki, matnda ifodalangan jumalardagi tilshunoslik atamaları o‘z nabatida pedagogik atamalar bilan o‘zaro umumiylikni ifodalab lingvopedagogik kulturologiyaning bir ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ma‘lum bo‘ladiki, milliy xarakter butun bir xalqning yoki ko‘p millatli xalqning hayotiy faoliyati, turmush tarzi, hayotiga talluqli bo‘lgan umumiy jihatlarini aks ettiradi. SHu bilan bir qatorda makon va zamonda teritoriya jihatidan tabiiy-geografik joylashuvi faktorlari ham ularning madaniyatidagi farqlanuvchi o‘lchov hisoblanadi. Masalan, tarixan o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, tojik va qoraqolpoq xalqlarining yashash tarzi va madaniyati, jug‘rofik joylashuvida o‘xshash va farqlovchi jihatlari mavjud. Demak, bu xalqlarning pedagogikasi, madaniyatida ham o‘ziga xos bo‘lgan milliy xarakter gavdalanadi.

A.Qodiriy “Mehrobdan chayon” romanida milliy lingvopedagogik madaniyat va xarakterni Sultonali tilidan quyidagicha ochib beradi:

-Bo‘stoni ma‘rifat va gulshani haqiqat, – dedi Sultonali, – Imomi A‘zam rahmatullohi allayhi o‘n ikki yoshlarida darsgo‘ylik qilib va hokazo kutubi

mutabarraka ta'lifotig'a ham ibtido qilg'an ekanlarkim, bu karomat janoblaridan po'shida emasdir. Bas, indal'uqalo yoshliqning hech bir nuqs va ahamiyati yo'q, ammo fazlu zakovat lozimdir. Masalan, kaminangiz tahsilda "Aqoid" gacha bordim va qariyib o'n yildan beri mirzoliq qilurman. O'z hunarimda yaxshi tajriba ham ortdirdim, shuning bilan birga nafsilamni iqror etishka majburmankim shogirdingiz mirzo Anvardan ko'b darajada quyidaman: tahrirda, taqrir, va foizda Anvaringizning yordamig'a muhtojman. Holbuki yoshim undan barobar katta, men o'qug'an darslarni ehtimol Anvar o'qumag'an... Anvarning zakovatiga yolg'iz men emas hatto marhum munshiy mulla Muhammad Rajabning o'zi tahsin qilar, ajoyib o'g'lon deb qo'yar edi. Menim mirzo Anvarni bu o'rung'a sa'i qilishim bo'lsa bir g'araz yuzasidan emas, xolisonadir.

Agar g'arazg'a hisoblansa, masalan: "Birarta noahlning qo'li ostida ishlagandan, ahlining jag'idan tishlagan ma'qul" so'ziga binoandir. Lekin mirzo Anvar nima uchundir biz bir necha mirzolarining ra'yimizga qarshi tushib, bizdan ranjib yuruydur. Hatto janobga bir ariza kirgizib, menim nomzadimni yanglish ko'rsatilibdir, men bu vazifani uhda qilolmayman, deb uzr bayon qilmoqchi emish. Uning bu yo'sun inodi nima uchun, bilmadik ... faqir, og'aynilar tarafidan garchi adabsizlik bo'lsa ham huzurlariga iltimos uchun keldim. Avvalo, mirzo Anvarg'a otaliqlari, soniyan ustozliqlari bor. Siz janob targ'ib qilsangiz va kengash bersangiz qabul qilar, deb o'yladiq.

Ushbu keltirilgan matn lingvopedagogik kulturologik yondashuv asosida tahlil etilsa, A.Qodiriyning o'zbek milliy pedagogik madaniyatini chuqur anglagan bilimdoni ekanligi namoyon bo'ladi. Chunki unda keltirilgan qator so'z-terminlar o'zining qisqa va ma'nodorligi bilan matnning semantik xususiyatiga ta'sir etadi. Matnda ma'rifat va gulshani haqiqat, Imomi A'zam rahmatullohi allayhi, ibtido qilg'an, indal'uqalo,"Aqoid " gacha,tahrirda, taqrir, sa'i qilishim singari so'z va so'z birikmalari orqali o'zbek milliy pedagogik terminlarining tarixan ham semantik maydoni keng ekanligini e'tirof etishimiz mumkin.

Keltirilgan matndan ma'lum bo'ladiki, Sultonali tilidan Abdulla Qodiriy o'zbek ziyolisining ma'naviyati yuksak,tarbiyali va o'zidan ilmi va bilimi, madaniyati yuqori bo'lgan insonlarga hurmati bilan qarash ruhiyatini yuksak badiiy nafislik bilan tasvirlab bergan. Bundan kelib chiqqan, xulosa shundaki, milliy mentalitetga xos bo'lgan mardlik shaxs tarbiyasi bilan bog'lanadi. Milliy tarbiya esa milliy pedagogikaning ajralmas qismidir.

Sultonali tomonidan aytilgan so'zlar insof va diyonat, ma'naviyatli bir o'zbekning xarakterini ochib beradi. Demak, milliy pedagogikamizda ma'naviy tarbiyaviy muhit o'zbek psixologiyasida azaldan mavjud va qadrlil hisoblangan.

Anglashiladiki, Sultonlining soʻzlarida oʻzbekning muloqot madaniyatidagi oʻziga xos bir koʻrinishi tasvirlangan.

“Oʻtgan kunlar“ kunlar romanida ota-ona va oʻgʻil oʻrtasida quyidagi epizod-dialogda milliy taʼlim va tarbiya, madaniyatning yuqori ekanligi ochib beriladi. “Ota-ona duosi – Oʻtga, suvga botirmas! maqoliga amal qilgan holda Otabek ota-ona soʻrovlariga javob beradi.

Anchagina soʻzsiz oʻltirgʻondan soʻng hoji muloyimona soʻz ochdi.

-Oʻgʻlim hali san eshitdingmi, yoʻqmi haytovur biz saning ustingdan bir ish qilib qoʻyding...

Otabek, maʼlumki, ularning “qilib qoʻygan yoki qilmoqchi boʻlgʻan ishlarini” albatta, bilar edi. Shundoq ham boʻlsa bilmaganga soldi:

-Aqlli kishilarning oʻgʻullari ustidan qilgʻan ishlari albatta nomaʼqul boʻlmas, – dedi.

Keltirilgan matnda shaxs-individning muomalasi, ota-onaning hurmati, qadri birgina jumla orqali namoyon boʻladi. Aytish mumkinki, keltirilgan “Aqlli kishilarning oʻgʻullari ustidan qilgʻan ishlari albatta nomaʼqul boʻlmas“ jumlasini pragmatik maʼnoni ifodalab ikkita maʼnoni ochib beradi. Birinchi maʼno oqil va mehribon, madaniyat va tarbiyasi ulugʻ insonlar. Ikkinchi maʼnosi farzandini dildan yaxshi koʻradigan. Demak, yozuvchi Otabekdagi har ikki holatni his etgan holda milliy lingvopedagogik madaniyatni aks ettirgan. Bunday munosabat lingvopedagogik kulturologiyadagi pertseptiv munosabatni ifodalaydi.

Demak, nutqiy mahoratni egallashga intilish nutq odobi, aniqrogʻi, til va nutq vositalarini puxta bilishni taqozo etadi. Koʻrinadiki, Abdulla Qodiriy bu sohada oʻta tajribali psixolingvist va lingvopedagog sifatida ota bola munosabatiga yondashadi. Shuning uchun ham u oʻzbek milliy lingvopedagogik kulturologiya meʼyorlarini personajlari tilidan mohirona koʻrsata olgan.

Har qanday soʻzning xosiyati nutqning mohiyati bilan aloqadorgina emas, balki mantiqiy tafakkur mezoni hamdir. Nutq, notiq, mantiq, notqlik atamalarining bir-oʻzakdan yasalgani ham bu til birliklarining oʻzaro uzviy bogʻliklikda namoyon boʻlishini anglatadi. Biri birisiz roʻyobga chiqmasligini, biri ikkinchisini taqozo etishini bildiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, inson muloqot jarayonida ijtimoiy tajriba, taʼlim va tarbiya, turli munosabatlar, axloqiy meʼyorlar, gʻoya va mafkura omillari taʼsirida yashab ijtimoiylashadi va kamolotga yetadi. Kishilar oʻrtasidagi oʻzaro muloqot pedagogik-psixologik, lingvistik, mantiqshunoslik fanlarining asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanib, u oʻz ichiga shaxslararo munosabatlarning eng

muhimlarini qamrab oladi. Demak, badiiy matnda yozuvchi personajlar tilidan insonning milliy tafakkuri, ma'naviyati, odob va axloqi, ta'lim va tarbiyasi, urf - odatlariga bo'lgan cheksiz hurmatini ifoda etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Белик А.А. Психологическая антропология (культура-и-личность): История – теоретический очерк // личность, культура, этность: Совр. психол. Антропология // Под общ.ред. А.А.Белика. М.: Смысл, 2001.С. 174-203.
2. Кайковус."Қобуснома" асарига сўз боши. Долимов У. – Т., О'qituvchi. НМИУ, 2006. 14-бет.
3. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Т. Mumtoz so'z. 2017. 37-бет.
4. Стеринин И.А.,Стеринина М.А .Очерк американского коммуникативного поведения // Науч.ред.: И.А.Стеринин, М.А.Стернина. Воронеж: Истоки, 2001.
5. Тер-Минасова С.Г.Язык и межкультурная коммуникация. Учеб.пособие // С.Г.Тер-Минасова, М.: Слово. 2000. – С.159.